

ІСТОРИЧНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Опацький Р. М.

ВСТУП

Аналізуючи причини зростання злочинності неповнолітніх та шукаючи шляхи виходу України з такої ситуації, найважливішим є пояснити сутність і роль держави в регулюванні судового розгляду справ дітей.

Факторами, які вплинули на вибір даного напрямку у сфері захисту прав дитини – у разі конфлікту із законом – були: різке падіння виробництва, зростання безробіття, зменшення сімейного рівня доходу, знищення, обмеження доступу до медичних послуг, погіршення екологічних умов тощо. Ці обставини призвели до погіршення демографічних показників, зростання дитячої безпритульності та зростання дитячої злочинності. У нових умовах держава має запровадити більш прогресивну систему реабілітації дітей, які потрапили в конфлікт із законом, що відповідає сучасним вимогам.

Міжнародна та національна практика показує, що запровадження ювенальної юстиції є важливим фактором, який позитивно впливає на суспільство та сприяє розширенню можливостей місцевих громад. Програми відновного правосуддя є дієвим компонентом ювенальної юстиції: вони виховують кривдника, запобігають рецидивним злочинам, сприяють соціальній адаптації та реінтеграції злочинців у суспільство.

Знання історії об'єкта дослідження є запорукою розкриття його сутності та перспектив розвитку. Це особливо важливо у сфері ювенальної юстиції. Не знаючи його історії, дуже важко відчутися його специфіку: чому не існувало правосуддя для неповнолітніх і для чого воно створювалося.

1. Ретроспективний аналіз виникнення та становлення проблематики захисту прав дітей

Історичне минуле неповнолітніх злочинців можна назвати жорстоким і несправедливим. Ця оцінка стосується різних періодів життя людини, починаючи з античного і середньовічного світу і закінчуючи серединою XIX ст. Меч правосуддя карав неповнолітніх, про це можна судити зі змісту деяких історико-правових джерел і з таких пунктів загального плану:

- у тогочасній юридичній науці відсутнє правове поняття дитинства як особливо охоронюваного періоду життя людини;

- як наслідок, нормативно-правові документи не розкривають правових норм щодо особливого захисту дітей та молоді в суді та після їх звільнення. Можна також припустити, що прихильників античності, середньовіччя та «первісного» капіталізму не цікавили діти-злочинці як самостійна демографічна група.

- як наслідок, жорстокість суду по відношенню до неповнолітніх виявлялася в тому, що в разі вчинення ними делікту їх правове становище порівнювалося до дорослих злочинців.

Проблема людини та її прав стала однією з головних ідей грецької філософії, в основному з педагогічних і філософських концепцій Платона й Арістотеля. За Платоном, дитина є власністю держави, тому батьківський обов'язок щодо виховання дитини виконується як обов'язок держави¹.

У ідеальному стані Платона освітні функції аж ніяк не є сімейною справою і здійснюються безпосередньо державними установами. За Арістотелем, який, на відміну від свого великого вчителя, не був затятим прихильником колективізму, син є власністю свого батька².

Римська доктрина *patria potestas* передбачала повноту влади батька над дитиною від народження дитини до смерті одного з учасників сімейних відносин. «Немає людей, які мають таку владу над своїми дітьми, як ми» - сказав Гай³.

Зміст цієї доктрини включав такі батьківські розділи:

- 1) право розпоряджатися життям дитини (воно поступово обмежувалося як протягом третього року життя дитини, так і за згодою сімейної ради). Тіто Лівіо, Сенека та інші автори писали про це як про звичайну практику;

- 2) право залишити дитину без нагляду. «Зайвих» дітей вивезли на Фруктово-овочевий ринок і розмістили біля т. зв. Молочна колона⁴;

- 3) право (водночас – обов'язок) на відповідальність за злочини, вчинені неповнолітніми. Так, Закони Дванадцяти таблиць проголошували: «Злочини, вчинені підданими або рабами, дають підстави для вимоги про компенсацію; Відповідно до цих процесів, господар дому

¹ Платон. Законы. Платон. Соч. в 3 т. М. : Мысль, 1971. (Философское наследие). Т. 3. Ч. 2. С. 85–631.

² Аристотель. Никомахова этика. Аристотель. Соч. в 4 т. / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. М. : Мысль, 1983. Т. 4. (Философское наследие. Т. 90). С. 53–293.

³ Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с. (Памятники римского права).

⁴ Сергиенко М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергиенко. : Издательско-торговый дом «Летний сад» ; Журнал «Нева», 2000. 368 с.

або господар раба повинні були відшкодувати заподіяну шкоду або видати винного»⁵;

4) право продати дитину в рабство. Про домінування цієї практики свідчить приписуваний Нумі Помпілію указ, який забороняв продаж одруженої дитини в рабство, якщо шлюб був укладений нею за згодою батька⁶. У законах XII таблиць згадувалося про продаж сина в рабство, а трирічний продаж звільняв дитину від влади батька;

5) право віддати дитину на усиновлення. До таких заходів часто вдавалися бідні, але знатні родини, які бажали, щоб дитина отримала хорошу освіту, освіту, що відповідає її стану⁷;

6) право на відібрання дитини в особи, яка її утримує;

7) право на будь-яке майно, набуто неповнолітньою особою.

Отже, доктрина батьківської відповідальності не передбачала юрисдикції юридичної особи щодо дитини. Дитина позбавлена прав, а отже, і обов'язків, оскільки останні можуть бути побудовані лише згідно з чинним законодавством, відповідно до загального правового принципу єдності прав і обов'язків. Слід зазначити, що сьогодні жоден серйозний науковець не захищає теорію *patria potestas*, але деякі її зачатки можна знайти, наприклад, у Р. Нозіка, який розглядає дитину як продовження особистості батьків, як «продовження особистості батьків» вашої особистості»⁸.

У Дигестах імператора Юстиніана (VI ст. н. е.) у книзі четвертій є титул IV під назвою «Про людей, які не досягли 25 років». Параграф 1 назви містить заяву Доменіко Ульпіано, римського юриста, префекта преторію: «Претор, керуючись природною справедливістю, запровадив цей едикт, який захищає молодь, тому що всі знають, що розсудливість цього століття нестійка і слабка, схильна піддаватися обману. цим едиктом претор обіцяв і допомогу, і захист від шахрайства...»⁹.

В указі зазначено, що захист неповнолітніх до 25 років здійснюється їх опікунами і стосується в основному операцій з майном. У Розділі IV є багато інших пунктів, які детально описують різні типи контрактів, які укладають ці люди, і вказують, коли вони повинні бути

⁵ Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с. (Памятники римского права).

⁶ Плутарх. Нума Помпилий. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / пер. с древнегреч. М. : Правда, 1987. Т. 1. С. 125–151.

⁷ Бобровникова Т. А. Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена / Т. А. Бобровникова. М. : Молодая гвардия, 2001. 493 с. (Живая история: Повседневная жизнь человечества)

⁸ The Moral and Political Status of Children / Ed. D. Archard, C. M. Macleod. University of Victoria (Canada), 2002. 250 p.

⁹ Дигесты Юстиниана: Избр. фрагменты / пер. и примеч. И. С. Перетерского. М., 1984. С. 89.

захищені, а коли ні. Говорять і про злочини. Можливо, ближчим до сучасного розуміння буде вислів самого Ульпіана, в якому він відповідає на питання, чи потрібно допомагати неповнолітньому, якщо він навмисно вчинив злочин. «І треба визнати, – відповідає Ульпіано, – що неповнолітні не повинні приходити на допомогу неповнолітнім у разі порушення, яке не виглядає таким». Бо якщо ти вчинив крадіжку чи протиправно завдав шкоди, допомоги не надають.

Римське право залишило нам ще один доказ державного захисту дітей: це вчення про батьківську державу (*parens patriae*). Вищим опікуном дитини проголошується держава. В історії ювенальної юстиції вона встановлювалася (декларувалася) неодноразово.

Якщо говорити про те, що залишили нам стародавній світ і середньовіччя щодо злочинів неповнолітніх та їх відповідальності в суді, то закони були призначені лише для покарання дітей і підлітків. Стан судового процесу привернув увагу юристів значно пізніше.

Принцип прощення покарання вперше сформувався в законах XII таблиць. В основному це стосувалося неповнолітніх, а в деяких пізніших тлумачних творах зміст згаданого діяння формулювався як виправдання дій неповнолітніх.

У законах XII таблиць було зазначено, що жодні санкції не повинні накладатися, якщо виконуються такі дві умови:

- 1) при вчиненні злочину він не розумів складу злочину;
- 2) коли сама заборонена дія не вчинена.

Цей принцип здавна був поширеним у країнах, що прийняли римське право. Жорстокість, ігнорування дитинства як природного стану людської особистості є найхарактернішою рисою середньовічних правових актів.

Відомі швейцарські дослідники злочинності неповнолітніх Моріс і Енріке Вейлард-Цибульські, спираючись на результати своїх багаторічних досліджень історії боротьби зі злочинністю неповнолітніх, свідчать, що смертна кара часто застосовувалася до маленьких дітей. До них застосовувалися всі інші види покарань, наприклад, для дорослих злочинців, ув'язнення в тих же в'язницях, судові дії, незрозумілі дітям (лайка) і неприпустимі (катування). І хоча в багатьох законодавчих актах того часу («Швабське зеркало» – збірник німецьких законів XII ст.; «Кароліна» – карно-судова угода короля Карла V, XVI ст.) згадана благодать засудження була відображені в цьому ж законі, були застереження, які обходять це правило.

Каральний нюанс виявлено в статті CL-XIV «Кароліна», де про юних злодіїв говорилося: «Якщо злодієві менше чотирнадцяти років, він не засуджується до смерті. і повинен бути підданим тілесним покаранням на свій розсуд, а також повинен прийняти вічну клятву не вчиняти подібних дій. Здавалось би, що дитина захищена законом

від смертної кари. Але ні, після тексту йде продовження: «Але якщо злодієві виповнюється чотирнадцять і крадіжка має значення, або обтяжуючі обставини (поєднана з насильницькими діями або повторна крадіжка) настільки небезпечні, що злий умисел може заповнити вікову прогалину, тоді суддя та начальники повинні запитати чи піддавати цього дрібного злодія фінансовій, тілесній чи смертній карі)^{10, 11}.

Подальший розвиток кримінального права і судочинства призводив до все більш частих винятків із принципу прощення покарання у контактах з неповнолітніми.

Це було відображено в темних віках середньовічного правосуддя. Відсутність спеціального правового захисту неповнолітніх можна знайти в законодавстві багатьох країн на початку і навіть середині XIX ст. Чинні норми встановлюють однакову відповідальність і покарання для дітей і дорослих, а також однаковий судовий порядок для всіх осіб, які постають перед судом.

Узагальнюючи знання про важке історичне минуле неповнолітніх в орбіті правосуддя, звертаємо увагу на найважливіше.

Історичні попередники-юристи не врахували того, що діти та підлітки в силу свого віку потребують більшого правового захисту своїх прав. Ігнорування цього важливого чинника призвело до появи римського права та наступних середньовічних історичних та правових пам'яток і навіть законів Нового часу, які забезпечували дітям дуже обмежений захист від суду та закону. Це тому, що діти в усі часи, до створення ювенальної юстиції, вважалися фізично і психічно неповноцінними, аніж дорослі.

Друга половина XIX ст. почала поступову, але постійну зміну вже згаданого традиційного підходу до неповнолітніх правопорушників. Поворот у відправленні правосуддя не був випадковим, він був підготовлений самою історією ювенальної юстиції. Проте потрібен був особливий імпульс, щоб пояснити, що без спеціальної ювенальної юстиції, боротьба з неповнолітніми та підлітковою злочинністю приречена на провал. Поштовхом стало безпрецедентне зростання підліткової злочинності наприкінці 1800-х років. Досягнення технічного прогресу породили певні нововведення в економічній сфері, які змінили нормальні умови життя суспільства. Європа з кінця 19 до початку 20 століття. Була буквально заповнена натовпами молодих бродяг і бандитів. Існуючі на той час заходи боротьби зі злочинністю

¹⁰ Саксонское зеркало : памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корешкий ; ред. кол.: Г. А. Аксенов и др. М. : Наука, 1985. 271 с.

¹¹ Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V / отв. ред.: С. З. Зиманов ; пер., предисловие и прим. проф. С. Я. Булатова. Алма-Ата : Наука, 1967. 156 с.

можна оцінити як неефективні, а щодо неповнолітніх провокаторів нових злочинів.

2 липня 1899 року в Чикаго, штат Іллінойс, було засновано перший у світі суд у справах неповнолітніх на основі «Закону про покинутих, бездомних і пов'язаних із правопорушниками дітей та про нагляд».

Прийняття закону та створення суду у справах неповнолітніх ініціювали реформатори Люсі Флауер з Чиказького жіночого клубу та Джулія Летроп з громадської організації Hull House.

Слід зазначити, що назва Закону досить точно відображає той переворот у розумінні проблеми злочинності неповнолітніх, який стався наприкінці XIX ст.

Цьому передувала тривала історія роботи з молоддю: у 19 ст. були організовані святилища, а потім т. зв «Реформатори» (дитячі колонії). Паралельно розвивалася система опікунського нагляду, яка поступово стала пріоритетною у роботі з дітьми-злочинцями та дітьми з груп ризику. Дев'ятнадцяте століття було часом великих соціальних і промислових змін у Сполучених Штатах. Була створена велика промисловість, сільське населення вливалось в міста. «У відповідь на пов'язані з цим проблеми бідності, злочинності, безпритульності та безробіття був створений Рух за дітей, який зосередив свої зусилля на захисті дітей від нездорового та некерованого впливу міського життя... На початковому етапі учасники руху «Врятуйте дітей» поставили перед собою завдання встановити в американському суспільстві своєрідну світську мораль ... Своєю місією вони бачили в покаранні злочинців, а також взялися за навчання бездомних, бродяг і п'яниць». В результаті цієї місії були створені притулки. Їх створення стало реакцією на безпритульність дітей, на певні відхилення в їхньому житті та поведінці (жебрацтво, безпритульність).

Перші притулки були побудовані в 1920-х роках у трьох великих містах: Нью-Йорку, Філадельфії та Бостоні. Ці заклади були розроблені, щоб ізолювати дітей групи ризику від корумпованого середовища і частково замінити їх сім'ю та соціальні умови ». Проте швидко виявилася неефективність притулків і навчальних закладів. Скоріше вони виявилися тимчасовим притулком для дітей в екстремальних життєвих ситуаціях, ніж постійним місцем проживання.

У 1870-х роках з ініціативи жителів Бостона Кука і Августа була створена система догляду. Кук і Август були присутні на суді у справах неповнолітніх і, якщо виявлялося, що дитину можна виправити, вони просили суддю не виносити вирок, а поставити винного під нагляд¹². Система піклування – особистий догляд за дитиною –

¹² Тарасова Е. П. Детские суды за границей. Дети-преступники / под ред. М. Н. Гернета. М., 1912. С. 430.

поступово набуває найбільшого значення як засіб зміни дитини та її оточення.

2. Зарубіжний досвід реалізації ювенальної політики

Перші суди у справах неповнолітніх перейняли положення дев'ятого століття в кількох штатах США і почали застосовувати його на основі нового правового статусу дітей (злочинців). Що стосується молоді, яка належала до цих груп, суд отримав місію їх соціалізації, а також широкі повноваження, і з цих позицій регулював оскарження та нагляд за залежними, бездоглядними дітьми та злочинцями. Виховний (соціально-реабілітаційний) підхід системи ювенальної юстиції визначив три основні правила, що регулюють її діяльність: 1) над кривдниками встановлюється опіка та піклування, 2) суд бере на себе керівництво процесом, 3) розглядається «судове провадження»¹³.

Державні та громадські судді та офіцери пробації стали головними фігурами в суді у справах неповнолітніх. Водночас на суд покладено керівництво службами опікунського нагляду. Обов'язки офіційних довірених осіб були обмежені до: 1) обстеження стану та оточення кожної дитини, представленій до суду; 2) сприяння суду у доставленні неповнолітнього та захист його інтересів; 3) підготовка окремих розслідувань за ухвалою суду; 4) захист дитини до і після суду.

Ювенальним суддею за доповіддю службового офіцера пробації прийнято необхідні адміністративно-правові рішення. Його діяльність якісно відрізнялася від діяльності судді у звичайному кримінальному процесі. Заходи, які зазвичай застосовуються до підлітків, були такими:

- лікування;
- ізоляція дитини від несприятливого оточення (супутників, батьків тощо);
- компенсація кишенькових грошей неповнолітньому, якщо він завдав комусь матеріальної шкоди;
- щодо дітей молодшого віку може бути призначений той чи інший захід виправлення (наприклад, суддя може наказати дитині скопіювати ту чи іншу книгу, через деякий час правопорушник повинен з'явитися до судді та показати скопійовану книгу);
- тимчасове проживання в гуртожитку;
- серйозна корупція може призвести до ув'язнення. Роботою з дітьми роль судді не обмежувалася. Важливу роль відводила робота з батьками.

¹³ Люблинский П. И. Суды для несовершеннолетними в Америке как воспитательные и социальные центры. *Вестник воспитания*. Кн. III. М., 1911. С. 98.

Тут суддя міг скористатися шансом опікунів і суспільства, накласти штраф на батьків, змусити їх заплатити гроші за утримання дитини в притулку, а також вжити інших заходів, спрямованих насамперед на створення нормальних умов для життя. Суддя мав можливість керувати двома офіційними опікунами, що оплачуються державою. Нестачу доглядальників частково компенсували за рахунок участі благодійних організацій.

Тому особистий і зацікавлений підхід до дитини, особлива організація приміщення, особливий порядок дій, акцент на допомогу, а не на покарання (застосування різних заходів, їх вибір і поєднання продиктовані конкретною ситуацією), довіра до реалізації правові заходи щодо державних опікунів та суспільства, бесіди з вихователями та батьками, встановлені виховні та лікувальні заходи – ось основні принципи та умови діяльності ювенального судді.

Найважливіша роль відводилася способу взаємодії судді з дитиною. Перший гуманітарний конгрес, присвячений аналізу багаторічного досвіду ювенальної юстиції в Сполучених Штатах, зазначив у своїй резолюції, що органи, відповідальні за розгляд справ щодо них [неповнолітніх], у тому числі органи, які розслідують такі справи, повинні бути обрані насамперед на основі їх здатності розуміти дітей і співчувати їм, а також повинні мати спеціальні знання з соціальних і психологічних наук.

Інститути ювенальної юстиції як альтернативакримінальним підходам, як способ реагування на масові соціальні проблеми молоді викликали фурор на початку ХХ століття і швидко здобули прихильників у всьому світі. У перші двадцять років після заснування Чиказького суду національні системи ювенальної юстиції виникли в Канаді (20 липня 1908 р.), Англії та Уельсі (серпень 1905 р.), Німеччині (1907–1908 рр.), Франції (22 липня 1912 р., яка увійшла до набрав чинності в березні 1914 р.), Бельгія, Австрія, Іспанія, Італія, Росія, Угорщина, Румунія, Польща тощо¹⁴.

Сьогодні система ювенальної юстиції за кордоном має два напрямки розвитку за кордоном. Зокрема, деякі країни світового співтовариства вирішили створити спеціалізовані суди для розгляду справ про злочини та правопорушення, вчинені неповнолітніми.

Інші країни, зокрема Румунія, Словенія, Латвія та багато інших країн, відмовилися від спеціалізованих «ювенальних судів», але створили ширшу правову базу для захисту прав дітей і пішли шляхом використання «слова» як альтернативи кримінальній відповідальності неповнолітніх. за злочинні дії. Звертаючись до аналізу зарубіжного

¹⁴ Тарасова Е. П. Детские суды за границей. Дети-преступники / под ред. М. Н. Гернета. М., 1912. С. 12.

досвіду, слід зазначити, що ефективність системи ювенальної юстиції США в період з кінця XIX до початку XX століття багато в чому визначалася постаттю судді.

«Особистість судді, – зазначив відомий суддя у справах неповнолітніх Бейзмор Х., – є дуже важливим елементом успіху будь-якого «дитячого» суду. Такий розріз не може поставлятися з автоматичними або механічними моделями. Для цієї діяльності потрібна людина тверда і людяна, з тактом, великим особистим впливом і знанням закону, яка знає дітей і вміє завоювати їхню довіру»¹⁵.

Неформальний контакт судді з дитиною став найважливішою частиною процесу, оскільки необхідно свідомо залучати дитину до процесу реабілітації. Крім того, ці ж навчальні заклади під час діяльності перших ювенальних судів перебували під патронатом благодійних організацій. І успіх перших судів визначається такими чинниками: особистим характером роботи судді та залученням до реабілітації численних громадських (благодійних) організацій. Соціально-реабілітаційна робота будувалася як форма особистої участі представників різних організацій та громадян у пошуку виходу дитини зі складної життєвої ситуації. Ці заходи включали затримання, неформальний контакт між суддею та дитиною, нагляд за опікою та роботу з родичами. Водночас сфера ювенальної юстиції охоплювала низку важливих ситуацій підлітків: пропуски та порушення шкільного режиму, сімейні конфлікти, бездомність, злочини та дрібні правопорушення¹⁶.

Таким чином, на початку становлення ювенальної юстиції США з позитивної соціалізації почали проростати паростки державно-суспільної системи роботи з дітьми. Пізніше, однак, ці мотиви особистої участі та неофіційної опіки були втрачені, і Трибунал у справах неповнолітніх не зміг подолати деякі негативні тенденції, які зрештою призвели до кризи ювенальної юстиції в США.

Творців соціальної системи, прийомних сімей і реформаторів (закритих навчальних закладів для молоді) не могло не хвилювати ключове питання про вплив соціальної реабілітації на молодь: як змінити характер і поведінку, які природним чином переросли в певний соціальний контекст, середовища і фактично стати основою людської особистості? Проте досвід перших судів, практика взаємодії суспільства і держави не була технологічно налагоджена. Масова практика йшла паралельно зі спрощенням способів роботи зі

¹⁵ Бейзмор Г. Три парадигми ювенальної юстиції. *Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития*. Вып. 1. М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004.

¹⁶ Ювенальська юстиція чи ювенальна диктатура? Беседа с актрисой Натальей Захаровой. URL: <http://www.pravoslavie.ru/guest/080131143826.htm>

злочинцями, закриті навчальні заклади почали замінювати участь місцевих громад. Нагляд за правопорушеннями неповнолітніх, який був створений і включений в роботу органів ювенальної юстиції США, призвів до широкого використання «організаційного примусу» як засобу боротьби з молоддю. Ізоляція від суспільства, жорсткий контроль і дисциплінарні стягнення – ось передумови для відповідної зміни поведінки неповнолітніх правопорушників.

Тенденція приймати та поміщати неповнолітніх та неповнолітніх груп ризику в закриті навчальні заклади без дотримання гарантій належного процесу піддається різкій критиці. У цьому контексті громадський рух «Врятуймо дітей» звинуватили у «сприянні поширенню державного контролю над низкою явищ, з якими не борються неформальними методами, а саме з вини бідних дітей: лінь, бродяжництво», сексуальна розбещеність, нечутливість до їжі, пияцтво. Багато в чому ця критика відштовхнула систему ювенальної юстиції, оскільки не було враховано її реабілітаційну місію. Ця критика, власне, укупі з вимогами гарантувати захист суспільства та покарати злочинців призвела до повернення до форм звичайного (дорослого) кримінального судочинства, необхідності організації змагального публічного суду.

Ці фактори спонукали багато штатів за останні 20 років прийняти закони, які спрощують передачу неповнолітніх до судів для дорослих. На думку деяких дослідників, це стало наслідком розчарування як фахівців, так і громадськості вченням про реабілітацію.

Сучасні дослідники (наприклад, Гордон Бейзмор) зазначають, що місія ювенальної юстиції з самого початку була зосереджена на піклуванні про дітей та підлітків у сенсі реагування на їхні специфічні проблеми та потреби, а не на їх вирішення. проблеми суспільства та громадян, які самі несуть наслідки злочинності неповнолітніх. Ця обмежена орієнтація закріплена в парадигмі, яка характеризує перший етап в історії ювенальної юстиції, відомий як парадигма реабілітації (або парадигма «індивідуалізації лікування»): «... Доступ до цих судів [для неповнолітніх] ґрунтувався на медичній моделі, яка якимось чином пояснювала причини злочинної поведінки: вона розглядалася як симптом прихованого розладу, причому характер і тяжкість розладу були відносно менш важливими ... надання терапевтичних послуг для лікування цих передбачуваних порушень ... Сам злочин не розглядався, він був ознакою порушених процесів соціалізації. Втручання (з боку компетентних органів) намагалося виправити це соціальне відхилення шляхом застосування методів, що відповідають особистим проблемам і потребам неповнолітнього злочинця.

У цьому контексті в рамках ювенальної юстиції розроблено соціальну службу та індивідуальний підхід. Завдання формування

позитивного та гідного довіри члена суспільства нерідко пов'язане з компенсацією нестачі соціальних навичок, корекцією поведінки тощо в сім'ї та школі з тих чи інших причин.

Тому одним із уроків історії ювенальної юстиції в США є те, що побудова ювенальної юстиції на основі домінування парадигми соціальної реабілітації призводить до глибокого соціального розчарування цією системою, оскільки сама парадигма має обмежений характер.

Форми соціального контролю за поведінкою дітей, реалізовані в американській системі ювенальної юстиції, послабили участь сім'ї, найближчого соціального оточення і місцевої громади в процесі реабілітації підлітків.

У другій половині ХХ століття в ряді країн відбувся якісний перегляд місії та правил ювенальної юстиції, яка склалася наприкінці ХІХ століття під впливом реабілітаційної парадигми. Це пристосування проявилось в реформах і прийнятті нових законів. Вперше в своїй історії принципи ювенальної юстиції включали необхідність забезпечення захисту суспільства від правопорушень з боку молоді та відповідальності злочинців. Ці акценти чітко контрастували з існуючою філософією, згідно з якою кривдник розглядався лише як дитина, жертва поганого ставлення та життєвих помилок, дитина, яка потребує допомоги, заохочення та підтримки. Сьогодні, всупереч цьому тлумаченню, наприклад, модель суду у справах неповнолітніх у Новій Зеландії базується на наступній правовій меті: забезпечити, щоб неповнолітній правопорушник «взяв на себе відповідальність за свою поведінку... щоб усі його потреби були визнані». і отримав можливість, щоб розвиватися в майбутньому як відповідальна людина, яка приносить користь собі та суспільству. «Так само в Канаді Закон про неповнолітніх злочинців говорить:

а) підлітків ні в якому разі не можна прирівнювати до дорослих за рівнем відповідальності та наслідками їхніх дій, однак неповнолітні правопорушники мають нести відповідальність за скоєні злочини;

б) хоча громадськість повинна вживати розумних заходів для запобігання злочинній поведінці молодих людей, вона повинна мати можливість захистити себе від будь-якої незаконної поведінки;

в) становище неповнолітніх правопорушників вимагає пильності, дисципліни та турботи; водночас, враховуючи стан залежності, у якому вони перебувають, ступінь розвитку та зрілості вони відчувають специфічні потреби та потребують допомоги та поради; в. по можливості реабілітація неповнолітнього правопорушника спрямована на захист суспільства, що є однією з головних цілей ювенального кримінального права; проводити реабілітацію можна лише з урахуванням

потреб молоді людини та обставин, якими можна пояснити її поведінку;

г) у разі прийняття рішення про притягнення неповнолітніх до відповідальності розглянути можливість заміни судового провадження, передбаченого цим Законом, з метою захисту суспільства альтернативними заходами...»¹⁷.

Проголошення цих принципів аж ніяк не було кроком назад від кримінального підходу: саме виправлення було здійснено на новій основі з моменту виникнення та поширення практики відновного правосуддя.

Відповідальність винного тут розуміється як обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок правопорушення, а не як неустойка. Протиріччя, яке почало виникати у сфері ювенальної юстиції – між принципом мінімізації контактів з правосуддям і необхідністю притягнення неповнолітнього до відповідальності – було вирішено в програмах відновного правосуддя.

Вивчення досвіду застосування санкцій без свободи в багатьох розвинених демократіях свідчить про їх високий стримуючий ефект. Нині значна частина досліджень спрямована на пошук непенітенціарних форм покарання та шляхів полегшення становища засуджених, прийнято низку національних та міжнародних правових актів. В якості одного з головних аргументів на захист нетюремних санкцій їх прихильники називають те, що вони не тільки не заважають адаптуватися в суспільстві, але можуть прискорити цей процес. Відомо, що підготовка до довічного ув'язнення дуже складна через ізольованість установ від суспільства. Єдиним способом оцінки успішності реабілітації злочинця є перевірка рівня рецидиву.

Іншим способом вимірювання ефективності нетюремних санкцій є рівень «успішного виконання програми». Це твердження ґрунтується на припущенні, що успішна реалізація програми відновлення свідчить про досягнення її цілей, у тому числі реабілітації. Таким чином, у Сполучених Штатах деякі програми електронного моніторингу виявилися досить успішними. В Австралії домашній арешт був успішним у 85 % випадків.

У Великій Британії наприкінці 1990-х років середня вартість утримання ув'язненого становила: у в'язниці – 2190 на місяць (1 фунт – 1,7 долара США); в дитячій для дітей до 21 року – 120 фунтів; при умовно-достроковому звільненні – 105 фунтів; на громадських роботах – 100 фунтів; під наглядом – 80 фунтів.

¹⁷ Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы развития. Вып. 2. В 2 кн. Кн. II. / под ред. М. Г. Флямера. МОО «Центр судебно-правовая реформа». 2000. С. 10.

У Швеції, в'язнична система якої вважається найдосконалішою в Європі (завдяки сприятливим умовам ув'язнення та різноманітним послугам), витрати на утримання одного ув'язненого на день складають: в закритій в'язниці – 180 доларів США; у відкритому – 120; у вигляді запобіжного заходу 235; підсудних – 12.

Однак, щоб оцінити переваги санкцій, не пов'язаних з позбавленням волі, було б недоцільно зосереджуватися лише на фінансових показниках.

У Болгарії за соціальну допомогу неповнолітнім правопорушникам у Болгарії відповідають інспектори Управління з попередження злочинності серед неповнолітніх (UPZN), соціальні працівники та громадські наглядачі. Національна поліція здійснює керівництво та контроль за діяльністю Національної поліції. Відповідно до Закону, ці відділи створюються в структурі місцевих органів влади за поданням національної поліції та за погодженням з міністром внутрішніх справ. Інспектори УПЗН призначаються безпосередньо Міністром внутрішніх справ; є працівниками національної поліції та повинні мати педагогічну освіту.

Також інспектори УПЗН з'ясовують обставини вчинення злочинів неповнолітніми та подають повідомлення до компетентних органів – судів, прокуратури, міліції тощо. Контроль за роботою УПЗН здійснює прокуратура¹⁸.

У спеціальні центри муніципальних соціальних служб призначаються соціальні працівники для: надання допомоги та соціальної підтримки неповнолітнім, які вчинили злочини, а також їх сім'ям; надання підтримки молодим людям, які закінчили юридичну школу або спеціальні коледжі, які шукають роботу, житло тощо; гарантувати соціальне виховання дітей у спеціалізованих коледжах.

Громадські опікуни також працюють з неповнолітніми правопорушниками та їхніми родинами, щоб реабілітувати неповнолітніх правопорушників. Вони входять до структури Регіональних комісій із запобігання злочинності серед неповнолітніх (РКЗЗН) і отримують за свою роботу місячну зарплату близько 40 євро, яка покривається з міського бюджету¹⁹.

РКЗЗН створюються в структурі місцевого самоврядування, їх штат налічує від 7 до 15 осіб. Місцева комісія очолює мер гміни, до її складу можуть входити працівники місцевого самоврядування, які займаються питаннями освіти та охорони здоров'я, а також

¹⁸ Штыкова Н. Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX–XX века (историко-правовой анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2001.

¹⁹ Обзор зарубежного и российского законодательства и практика в области защиты прав несовершеннолетних. *Защити меня!* 1999. № 1. С. 14.

поліцейські, працівники соціальних служб, представники неурядових організацій, юристи, лікарі та громадські діячі. На засіданнях комісії присутній представник прокурора району. Районні комісії з питань профілактики злочинності серед неповнолітніх спільно з відділами з питань профілактики злочинності серед неповнолітніх, школами, громадськими організаціями та іншими представниками громади здійснюють такі заходи: профілактика правопорушень; кураторський нагляд; робота зі злочинцями, які закінчили офісні школи; рекомендації щодо дострокового звільнення з місць несвободи; допомога сім'ям у навчанні дітей; застосування заходів виправлення за дрібні правопорушення; перевірка причин та обставин злочину, вчиненого неповнолітнім; рекомендації відповідним державним органам та громадським організаціям. Вони також подають щорічні звіти про свою роботу до Центральної комісії з питань запобігання злочинності неповнолітніх (КПК). Цей комітет координує роботу всіх відповідних інституцій, які займаються проблемами злочинності неповнолітніх, проводить дослідження у цій сфері, дає рекомендації щодо змін законодавства та підвищення обізнаності населення.

Словенія не має окремої системи ювенальної юстиції та спеціального кримінально-процесуального кодексу щодо неповнолітніх чи кримінального процесу; але обидва кодекси містять розділи про неповнолітніх, а в звичайних судах існують відділи суддів у справах неповнолітніх і суддів у справах неповнолітніх.

Процедури у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх дещо відрізняються від процедур щодо повнолітніх. Особлива увага приділяється особистості, фізичному та розумовому розвитку, освіті, поведінці, а також родині та сімейному становищу дитини. Ця інформація має велике значення при прийнятті рішення про порушення справи щодо неповнолітнього, а також при винесенні вироку; має таку ж вагу, як і факт вчинення неповнолітнім злочину.

Виховні та профілактичні заходи можуть бути застосовані як до неповнолітніх, так і до повнолітніх, але санкції (штраф, позбавлення волі в колонії для неповнолітніх, позбавлення права керування транспортними засобами, видворення іноземців) можуть бути застосовані лише до неповнолітніх і потрібні лише у виняткових випадках. Система кримінального судочинства розрізняє дітей віком до 16 років і дітей віком 16–18 років. Для молодшої групи доступні такі варіанти закриття корпусу: Попередження (ст. 76 КК), приписи та заборони (ст. 77 КК) 1. Суддя може дати неповнолітньому одне або декілька вказівок чи заборон, а саме: особисто попросити вибачення у скривдженого (потерпілого); досягти примирення з потерпілим шляхом виплати грошей, виконання певних робіт чи іншим способом з метою відшкодування шкоди, завданої вчиненням злочину (при цьому суд

визначає розмір, вид і форму відшкодування шкоди, а також робота, виконана винним протягом трьох місяців; регулярно відвідувати школу; розпочати професійне навчання або влаштуватися на роботу з урахуванням знань, умінь і навичок правопорушника; жити в певній сім'ї чи в певному закладі тощо; повні громадські або благодійні роботи (не більше 120 годин на півроку); проходити лікування у відповідному медичному закладі; отримати консультації з питань освіти, професійно-технічної підготовки, консультації психолога; відвідувати громадські тренінги (не менше чотирьох годин на тиждень); скласти іспит на Правила дорожнього руху; позбавлення права водіння може бути застосовано на умовах, що стосуються дорослих порушників. Нагляд за соціальними службами (ст. 78 Кримінального кодексу Італії).

Переведення до навчального закладу (ст. 79 Кримінального кодексу Італії) на термін не менше шести місяців і не більше трьох років. Переведення до колонії для неповнолітніх (ст. 80 Кримінально-виконавчого кодексу) на строк не менше одного року і не більше трьох років. Передача неповнолітнього винного з порушенням психічного або розумового розвитку в дитячий заклад для неповнолітніх (ст. 81 Кримінального кодексу). Злочинець повинен перебувати в цьому закладі протягом часу, необхідного для його підготовки, лікування або затримання, але не більше трьох років.

Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу Румунії, процедура розслідування та судового розгляду справ, коли обвинувачений є неповнолітнім, така ж, як і для дорослих, за деякими винятками. Відповідно до ст. 99 Кримінального кодексу Італії «неповнолітні віком до 14 років не підлягають кримінальній відповідальності. Неповнолітні віком від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності лише у випадку, якщо буде доведено, що злочин було вчинено умисно. Кримінальній відповідальності підлягає неповнолітній, який досяг 16 років». Якщо підлітку не виповнилося 16 років і орган, який веде провадження, визнає за необхідне, в судові засідання можуть бути викликані представники органу опіки та піклування або батьки. Крім того, орган опіки та піклування повинен скласти акт соціального дослідження дитини

Справи неповнолітніх розглядаються за закритими дверима, для розгляду таких справ голова суду призначає спеціальних суддів. До неповнолітніх можуть бути застосовані стягнення та заходи виховного характеру. Покарання включають ув'язнення та штрафи. Єдина відмінність полягає в тому, що за правопорушення, вчинене неповнолітнім, покарання у вигляді позбавлення волі зменшуються вдвічі порівняно з покараннями за такі ж злочини, вчинені дорослими. Заходи виховного характеру передбачають попередження, введення нагляду, відвідування навчального центру, тримання в спецлікарні. Постанова про

нагляд видається строком на один рік під наглядом батьків дитини, прийомних батьків або педагога залежно від обставин. Якщо такі особи не можуть забезпечити задовільний нагляд, суд може вимагати тимчасового призначення довіреної особи, бажано близького родича, на прохання близького родича або органу, уповноваженого за законом наглядати за дітьми. Суд може зобов'язати дитину відповідати одній або декільком із таких вимог: бути подалі від певних місць; не спілкуватися з деякими людьми; виконувати 50–200 годин громадських робіт, не більше 3 годин на день, після школи, у вихідні та святкові дні. Для повторного навчання дитини може бути оформлений наказ про відвідування навчального закладу: дитина має можливість навчатися та пройти професійну підготовку відповідно до своїх можливостей²⁰.

Голландська система ювенальної юстиції є досить прозорою та легітимною, хоча й не має відповідного законодавства. Ключовими елементами цієї системи є: суддя у справах неповнолітніх, прокурор у справах неповнолітніх, адвокат у справах неповнолітніх, Рада із захисту дітей Міністерства юстиції Нідерландів (це включає підготовку соціально-психологічного профілю правопорушника, надання інформації судді у справах неповнолітніх, і нагляд за дотриманням прав дитини під час кримінального провадження), центри пробації (переважно державні органи, такі як Holt). Відновне правосуддя довірено спеціально підготовленим ювенальним поліцейським та громадським організаціям²¹.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження доречно констатувати, що ювенальна юстиція пройшла доволі великий та складний шлях становлення. Шлях був складний та зазнавав впливу домінуючої ідеології в суспільстві.

В період новітнього часу та з утвердженням четвертого покоління прав людини, права дитини почали виокремлюватися в окрему категорію.

Самі діти, як одна із найнезахищеніших верств населення, почали розглядатися як окрема категорія що потребує спеціального посиленого захисту.

Країни почали шукати кожна свій шлях вирішення зазначеної проблематики, але загальним залишився підхід, направлений на

²⁰ Беца О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції. Відновне правосуддя в Україні № 1–2, вересень. 2005. С. 134–146.

²¹ Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчиков. Київ : Юрінком. 2002. 375 с.

профілактику та перевиховання дітей, які допустили правопорушення, без застосування кримінальних покарань.

В той же час, суспільство та держава приходять до спільної думки про необхідність створення спеціалізованої судової системи – ювенальних судів, з огляду на специфіку розгляду судових справ.

В Україні виникла крайня необхідність створення спеціалізованої системи захисту прав дитини. Досвід показує, що реабілітація дітей, які перебувають у конфлікті із законом, є ефективним соціальним механізмом, здатним відновити фізичний, психічний та соціальний стан дитини зі значною економією коштів.

Враховуючи складність демографічної ситуації в Україні, тенденцію до зростання рівня підліткової злочинності та необхідність покращення ситуації у цій сфері, реабілітація дітей цієї категорії сприятиме відновленню їх повноцінного соціального статусу, що в кінцевому підсумку призведе до зниження соціального рівня напруги в суспільстві та покращення здоров'я нації.

АНОТАЦІЯ

Проблематика визначення місця та ролі дитини в суспільстві хвилювали вчених ще з часів Давньої Греції до сьогодення. В залежності від домінування ідеології в суспільстві, статус дитини варіювався фактично від речі (антична епоха) до спеціального суб'єкта, який потребує посиленої уваги та захисту (новітній час).

Автором зроблено висновок, що значний період розвитку ювенальної юстиції характеризується глибоким пошуком шляхів вирішення зазначеної проблематики, але загальним залишився підхід, направлений на профілактику та перевиховання дітей, які допустили правопорушення, без застосування кримінальних покарань.

На сьогоднішньому етапі розвитку в Україні назріла нагальна необхідність створення спеціалізованої системи захисту прав дитини. Зазначена чичтема повинна включати себе низку спеціалізованих органів: ювенальну поліцію, ювенальну прокуратуру, низку державних та громадських організацій, а також ювенальні суди.

Доведено, що для реабілітації дітей, які перебувають у конфлікті із законом, є ефективний соціальний механізм, здатним відновити фізичний, психічний та соціальний стан дитини зі значною економією коштів.

Враховуючи складність демографічної ситуації в Україні, тенденцію до зростання рівня підліткової злочинності та необхідність покращення ситуації у цій сфері, реабілітація дітей цієї категорії сприятиме відновленню їх повноцінного соціального статусу, що в кінцевому підсумку призведе до зниження соціального рівня напруги в суспільстві та покращення здоров'я нації.

ЛИТЕРАТУРА

1. Платон. Законы. Платон. Соч. в 3 т. Київ : Мысль, 1971. (Философское наследие). Т. 3. Ч. 2. С. 85–631.
2. Аристотель. Никомахова этика. Аристотель. Соч. в 4 т. / пер. с древнегреч. общ. ред. А. И. Доватура. М. : Мысль, 1983. Т. 4. (Философское наследие. Т. 90). С. 53–293.
3. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с. (Памятники римского права).
4. Сергиенко М. Е. Жизнь древнего Рима / М. Е. Сергиенко. Издательско-торговый дом «Летний сад» ; Журнал «Нева», 2000. 368 с.
5. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с. (Памятники римского права).
6. Плутарх. Нума Помпилий. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. / пер. с древнегреч. М. : Правда, 1987. Т. 1. С. 125–151.
7. Бобровникова Т. А. Повседневная жизнь римского патриция в эпоху разрушения Карфагена / Т. А. Бобровникова. М. : Молодая гвардия, 2001. 493 с. (Живая история: Повседневная жизнь человечества)
8. The Moral and Political Status of Children / Ed. D. Archard, C. M. Macleod. University of Victoria (Canada), 2002. 250 p.
9. Дигесты Юстиниана: Избр. фрагменты / пер. и примеч. И. С. Перетерского. М., 1984. С. 89.
10. Саксонское зеркало : памятник, комментарии, исследования / отв. ред. В. М. Корецкий ; ред. кол. : Г. А. Аксененко и др. М. : Наука, 1985. 271 с.
11. Каролина: Уголовно-судебное уложение Карла V / отв. ред.: Зиманов С. З. ; пер., предисловие и прим. проф. С. Я. Булатова. Алма-Ата : Наука, 1967. 156 с.
12. Тарасова Е. П. Детские суды за границей. Дети-преступники / под ред. М. Н. Гернета. М., 1912. С. 430.
13. Люблинский П. И. Суды для несовершеннолетних в Америке как воспитательные и социальные центры. Вестник воспитания. Кн. III. М., 1911. С. 98.
14. Тарасова Е. П. Детские суды за границей. Дети-преступники / под ред. М. Н. Гернета. М., 1912. С. 12.
15. Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции. Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития. Вып. 1: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2004.
16. Ювенальщина юстиция или ювенальная диктатура? Беседа с актрисой Натальей Захаровой. URL: <http://www.pravoslavie.ru/guest/080131143826.htm>
17. Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы развития. Вып. 2. В 2 кн. Кн. II. / под ред. М. Г. Флямера. МОО «Центр судебно-правовая реформа». 2000. С. 10.

18. Штыкова Н. Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX–XX века (историко-правовой анализ) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2001.

19. Обзор зарубежного и российского законодательства и практика в области защиты прав несовершеннолетних. *Защити меня!* 1999. № 1. С. 14.

20. Беца О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції. *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 1–2, вересень. С. 134–146.

21. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчиков. Київ : Юрінком. 2002. 375 с.

22. Опацький Р. М. Ювенальна політика в Україні: адміністративно-правові засади формування та реалізації : монографія / за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора Б. О. Логвиненка. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. 2020. 520 с.

Information about the author:

Opatsky Roman Nikolaevich,

Doctor of Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of administrative Law, Process
and Administrative Activity

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

26, Gagarin avenue, Dnipro, 49005, Ukraine